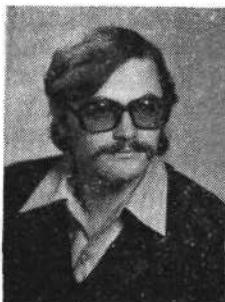

Ob stoletnici rojstva Izidorja Cankarja (3)

Kongres PEN klubov v Dubrovniku in Izidor Cankar

Lev
Kreft

Predstaviti Izidorja Cankarja kot organizatorja, urednika, društvenega aktivista, diplomata posebne kakovosti, politika in kulturnega politika — to zahteva še precej dela. Lahko le upamo, da ne bo zahtevalo tudi preveč časa in da bomo lahko tudi v njegovem primeru končno prišli tudi do vseh dokumentov in pričevanj, brez katerih ni možna na tem področju ocena njegovega dela.

Moj namen pa je vsaj površna rekonstrukcija dejavnosti Izidorja Cankarja za 11. kongres PEN klubov, ki je bil v Dubrovniku od 25. do 27. maja 1933, in ob tem bežna podoba slovenskega PEN kluba.¹

Dejavnost slovenskega PEN kluba je bila pomembna za slovenski, pa tudi opazna v jugoslovanskem in evropskem kulturnem prostoru, še zlasti v tridesetih letih, ko je PEN klub postal eno od osrednjih mest izjasnjevanja slovenskih književnikov in razumnikov o perečih vprašanjih dobe. Tudi v delu PEN kluba lahko najdemo košček odgovora na vprašanje, zakaj so se leta 1941 slovenski napredni razumniki vključili v nastanek in delo Osvobodilne fronte slovenskega naroda kot sorazmerno samostojna ustanovna skupina, ki je bila že v tridesetih letih nosilka neodvisne, zunajstrankarske napredne politične dejavnosti. Člani PEN kluba so v tridesetih letih zavzemali stališča in delovali pri reševanju vprašanj obstoja in afirmacije slovenskega naroda in njegove kulture (zlasti pri nasprotovanju unitaristični politiki od osnovnega šolstva do univerze), v opredeljevanju do fašizma in nacizma, v jugoslovanskem književniškem in kulturnem povezovanju na enakopravnih

¹ Viri za raziskovanje obsegajo arhiv PEN kluba iz Steletove zapuščine (v rokopisnem oddelku NUK, še neurejeno), gradiva z dubrovniškega kongresa v Župančičevi zapuščini (v rokopisnem oddelku NUK; poleg tega gradiva vsebujejo tudi druge vire za zgodovino slovenskega PEN kluba, zlasti v korespondenci; gradivo je lepo urejeno), zapuščina Izidorja Cankarja (v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja; gre le za korespondenco in pravkar objavljeni dnevnik), besedila o dubrovniškem kongresu v revijah (Ljubljanski zvon, Sodobnost in Dom in svet) in časnikih (Slovenski narod, Jutro, Slovenec in tednik Slovenija), pričevanje Claudea Avelina o dubrovniškem kongresu (knjiga *Les Devoirs de l'Esprit*, Pariz 1945) in pregledno študijo Filipa Kalana *Teh petdeset let* (Le Livre slovène, december 1976, št. 3–4). Nadaljnje iskanje bi moralo vključiti tudi druge arhive, ostali jugoslovanski tisk iz tega časa (vključno s tujejezičnimi časniki Echo de Belgrade in South Slavs Herald), tuje časopise in morebitne zapuščine ostalih akterjev dubrovniškega kongresa pri nas in v tujini, kolikor jih ni vojni čas pometel in uničil.

osnovah (vključno s širjenjem sodelovanja k Bolgarom), v odpiranju slovenske kulture in političnih stališč slovenskega razumnštva v svet, v boju za umetniško in osebno svobodo, s pomočjo preganjanim od Bevka prek Potrča do Voranca, in še v številnih drugih vprašanjih, v katerih je tedaj potekalo intelektualno in politično razlikovanje in preseganje strankarske delitve v slovenski in jugoslovanski politiki in javnosti. O takem pomenu slovenskega PEN kluba je v navedeni študiji pisal že Filip Kalan.

Prav v tridesetih letih je nastal v svetovnih okvirih sodelovanja PEN klubov preobrat. Mnogi niso mogli razumeti, številni pa tudi sprejeti ne, očitne protifašistične in protinacistične politizacije pri organizaciji, ki je imela tako »apolitična« izhodišča. PEN klubov se je držala predstava o idiličnem in naivnem združevanju književnikov, ki skušajo s skorajda utopičnimi dobrimi željami preseči protislovja dvajsetega stoletja, pridigajo nadnačelno prijateljevanje in prirejajo večerniške klepete v akademski izolaciji (tudi slovenski PEN se je v začetku tridesetih let sestajal vsak prvi torek v mesecu na prikladni večerji).

Penklubsko mednarodno povezovanje je slonelo na treh temeljnih točkah, ki jih navajata tako Alfonz Gspan (Po dubrovniškem kongresu PEN klubov, Ljubljanski zvon, št. 7—8, 1933) kot Claude Aveline (omenjena knjiga, besedilo Le XIe congrès des P.E.N., stran 25); Gspan nas tudi obvešča, da gre za resolucijske sklepe, ki jih je na angleški, francoski in belgijski skupni predlog sprejel leta 1927 bruseljski kongres PEN klubov:

»1. Četudi po poreklu narodna, naj književnost ne pozna meja, pač pa naj bo skupna občevalna dobrina med narodi, ne glede na politične in mednarodne dogodke. 2. Zlasti še v primeru vojne naj se umetniška dela, ki so last vsega človeštva, ne omadežujejo z nacionalnimi in političnimi strastmi. 3. Člani PEN klubov naj vselej zastavljajo ves svoj vpliv za sporazum in medsebojno spoštovanje med narodi.«. Galsworthyjev nagovor na budimpeštanskem kongresu leta 1932 (od 15. do 20. maja) je v tej smeri stališča še razvil, po njegovi smrti v začetku leta 1933 pa dobil tudi veljavo duhovne oporoke človeka, ki je organizaciji toliko časa načeloval. V temeljih, ki so vodili k nastanku PEN klubov, zaznamo predvsem vpliv intelektualnega odpora kulturnih svobodomislecev zoper prvo svetovno vojno, zlasti proti sovraštvu, ki ga je prinesla. Napor, da bi dvignili duha nad krvave razprtije, je prvi oznanil Romain Rolland s svojim pozivom h kulturi in medsebojnemu spoštovanju Au dessus de la mêlée. Zaostreni mednarodni odnosi v tridesetih letih so pristaše teh kulturnih in humanih načel silili k opredelitvi: ali se bodo dosledno bojevali za kulturo in človeka, in s tem prekršili načelo ostajanja zunaj političnih spopadov, ali pa se bodo odpovedali svobodoumnim in svobodoljubnim načelom v imenu ohranjanja akademske in intelektualne izolacije in vzvišenosti. Kot vemo, so k tistim, ki so se takoj odločili za bojevit odnos do svetovnih in domačih dogajanj, sodili člani slovenskega PEN kluba, med njimi tudi Izidor Cankar. Druga dva jugoslovanska kluba, zagrebški in beograjski, sta se obnašala mnogo bolj rezervirano tako do spopada z nacizmom

in fašizmom kot tudi do zahtev po nacionalni kulturni enakopravnosti v Jugoslaviji. Pri slednjem je bil zaradi notranjih nasprotij ob strani posebno beograjski center, ki je bil pod precejšnjim vplivom unitarističnih in korporativnih idej (Ivo Andrić in Miloš Crnjanski).

V odlomku iz življenjepisa Izidorja Cankarja, ki je izšel v Delu v Književnih listih 7. novembra 1985, je sicer pretirano zapisano, da Izidor Cankar »ustanovi slovenski Penklub«, saj je pri ustanovitvi pobuda prišla od dr. Janka Lavrina in Jože Glonarja, sodelovalo pa je več ustanovnih članov. Res pa je, da je bila Izidorjeva vloga vseskozi pomembna. Mnogo je prispeval k mednarodni uveljavitvi slovenskega PEN, ko je pri sebi na Bledu leta 1928 gostil mednarodnega sekretarja PEN klubov Hermana Oulda. O njunem prijateljstvu priča tudi dopisovanje; med ohranjenimi drobci v Cankarjevi zapuščini je tudi Ouldovo pismo iz leta 1929, zanimivo zato, ker priča, da je tega leta Izidor Cankar študiral marksizem in o tem poročal tudi Ouldu. Izidor je bil iniciativen seveda tudi v domačih okvirih. Bil je pobudnik za ustanovitev mladega PEN skupno s Stankom Lebnom aprila 1930, o čemer v prikazu nastanka organizacije mladih penovcev poročata 5. 11. 1930 tajnik Gspan in predsednik France Vodnik. Tudi mednarodne dejavnosti se je udeleževal, med drugim je bil udeleženec kongresa na Dunaju od 25. do 28. junija 1929, pa tudi zadnjega pred Dubrovnikom na Madžarskem (Budimpešta, 15. — 20. 5. 1932), ko se je na svoji prvi seji sestal jugoslovanski pripravljalni odbor. V Budimpešti je bilo očitno tudi kar veselo, saj nam je v zapuščini ostal menu s podpisi in veselo prigodniško (verjetno pozno večerno) poezijo. Zavzemal se je tudi za tesnejše odnose med samostojnimi jugoslovanskimi klubi, kot na primer na medklubskem sestanku 13. maja 1929 (zapisnik tega sestanka je v Steletovem arhivu). Tudi predlog, da bi v Jugoslaviji organizirali kongres skupno vsi trije klubi, je izšel iz takega tesnejšega sodelovanja. Na medklubskem sestanku v Beogradu junija 1932 so namreč izdelali Spomenico o mednarodnem kongresu PEN v Jugoslaviji, krenili s to pobudo v mednarodno areno, obenem pa skušali pridobiti notranjo politično in finančno podporo. Pri tem so računali med drugimi tudi na Izidorjeve zveze. Pobuda, naj bo kongres pri nas, je bila mednarodni penovski javnosti podana že leta 1930 na kongresu v Varšavi, dokončno vabilo pa je oblikoval Stele na haaškem kongresu leta 1931 (22. — 26. junij). V arhivu so ohranjeni Grolovi telegrami, ki dovoljujejo to potezo, in koncepti vabila v slovenščini in francoščini. V končni verziji se je glasilo takole: «Monsieur le Président, la delegation yougoslave invite les P.E.N. clubs de tenir le XIe Congrès international en 1933 en Yougoslavie à la ville célèbre d'art de Dubrovnik (Raguse)». Za jugoslovanske klube sta se podpisala Stele kot sekretar ljubljanskega Pen kluba in Juš Kozak kot delegat (na kongresu sta bila še Župančič in Gruden). O razmerjih med tremi jugoslovanskimi klubi priča dejstvo, da so ob pomanjkanju sredstev pošiljali delegata enega od klubov kot skupnega predstavnika v enakopravnem kroženju — kadar le ni zmanjkalo denarja prav pri klubu, ki je bil na vrsti. Na telegramska potrdila iz domovine je moral Stele čakati, ker je bilo treba najprej dobiti vsaj približno naklonjenost finačnega državnega aparata. Nekaj dvomov je

bilo tudi o kraju kongresa, vendar je Dubrovnik prevladal, ker je bil poleg zgodovinskih, kulturnih in svobodomiselnih razlogov turistično zanimiv in ker se člani PEN verjetno niso želeli odločati med nacionalnimi centri Ljubljano, Zagrebom in Beogradom.

O pripravi na kongres nas najboljše podučijo zapisniki pripravljalnega odbora, ki jih je skrbno spravil in ob okupaciji rešil v NUK dr. France Stele. Pripravljalni odbor se je prvič sestel v Budimpešti 20. maja 1932. Tam so bili tudi Stele, Vidmar in Cankar. Čurčin je predlagal, da konstituirajo vodstvo v sestavi Grol (predsednik), Andrassy (tajnik) in Vidmar (blagajnik). Predlog je bil spremenjen le toliko, da je predsednik postal Stefanović, enaka zastopanost klubov v vodstveni trojki pa je ostala. Dogovojeno je bilo, da gredo po denarno podporo najprej v avdienco na dvor, in za predstavnika Ljubljane je bil določen Izidor Cankar. Že na prvi seji je Cankar predlagal, naj bi za tuje goste izdelali vodič. Sklep odbora je bil tako, kot je navadno: ker si predlagal tudi izdelaj. Na drugi seji v Zagrebu 2. julija 1932 Izidorja ni bilo, je pa Stele poročal o njegovih »načrtih za vodič«. Cankar je namesto koncepta vodiča predložil — predlog programa za kongres po dnevih, češ da vodiča ni mogoče narediti, dokler ni znan program. Tako je skozi stranska vrata vplival na vsebino kongresa in uveljavil predlog, naj kongres poteka po vnaprej natančneje določenem redu. Konkretnejše obrise je program dobil po 4. seji odbora 16. 10. 1932 v Beogradu, kjer so določili Stanka Lebna za skupnega delegata na sestanku izvršnega odbora PEN klubov v Parizu 24. novembra 1932. Leben je po vrnitvi poročal (tudi poročilo je skrbno shranjeno v Steletovem arhivu), da je vabilo v Dubrovnik ugodno sprejeto, čeprav je moral pojasnjevati začudenim tujcem, da sredi maja pri nas na obali še ni peklensko vroče. Vsi so bili tudi za to, da ima kongres natančen in vnaprej določen dnevni red. Izvršni odbor je obenem sklenil, naj bo po možnosti prvi govornik po pozdravih predstavnikov jugoslovanskih oblasti Jugoslovan. Teme, ki naj jih kongres obravnava posamične dni, so: o moralni razorožitvi (tu naj bi razpravi predsedoval domačin), o individualnem in kolektivnem v literarnem izrazju in o odnosu med neodvisnim piscem in tiskom (temo naj bi uvedel referent iz nemškega kluba). Usoda je hotela, da se je skrbno pripravljena zgradba porušila, še preden se je kongres sploh prav začel, in da tudi Izidora Sekulić, predvidena kot svečana otvoritvena govornica, ni mogla priti. Vendar ne glede na to že izbor tem priča, da PEN ni hotel več ostati zunaj družbenoangažiranih in političnih tokov, saj ni niti ena tema akademsko literarna ali ozko kulturniška.

Jugoslovanski klubi so imeli kot organizatorji pravico, da sami dokončno sprejmejo oziroma potrdijo program. To so storili na 10. seji pripravljalnega odbora 30. aprila 1933 v Zagrebu, torej le dobre tri tedne pred kongresom. Da se je delo tako zavleklo, je bilo krivo predvsem nejasno stanje glede udeležbe nemškega PEN kluba. V njem je v začetku leta 1933 nastal nacistični preobrat — izključili so vrsto najpomembnejših piscev in ustoličili na oblast nacizmu naklonjene tretjerazredne pisune. Nemci se ob pritiskih in ogorčenju svetovne javnosti zaradi tega in drugih preganjanj po prihodu nacistov na oblast vse do

konca aprila 1933. leta za kongres sploh niso prijaviли oziroma niso poslali poimenskega seznama svojih delegatov. Hkrati so se v mednarodnih kontaktih pojavile pobude za posebna vabila izključenim članom (Toller, Thomas Mann in drugi) kot individualnim gostom, ki pa so jih mnogi še vedno priznavali kot edine prave predstavnike nemške književnosti in PEN kluba. Vsaka nacionalna organizacija je imela pravico kongresu predložiti tudi svoje resolucijske predloge. Spomladi 1933 so bile na obzoru številne pobude za izjasnjevanje proti situaciji v Nemčiji nasploh in proti dogodkom v nemškem PEN še posebej. Ob diplomatsko splošni ameriški resoluciji in zavzeti palestinski (palestinski PEN je bil zveza židovskih pisateljev na ozemlju sedanjega Izraela, ki jo je PEN priznaval kot samostojni židovski center) so se najostreje, namreč za vnaprejšnjo izključitev nemškega PEN kluba s kongresa, v pripravah zavzemali Francôzi. Ker je bila situacija torej silno zapletena, tako glede udeležencev, glede programa in glede resolucij in postopka z njimi, je že od februarja potekala intenzivna mednarodna dejavnost kongresnih akterjev. Med drugim so s pomočjo Madžara Radoja skušali tudi nemški penovci otipati, kako gostitelji gledajo na vse peripetije (o tem priča zlasti dopisovanje med Andrassyjem, Steletom in Stefanovićem). Gostitelji so se znašli v neprijetnem položaju. Ali se bodo pred kongresom in na njem obnašali kot nič hudega sluteči domačini in ponujali svoje dobre usluge kot nevtralna stranka, da bi se ohranilo blago razpoloženje penovstva, ali pa se bodo tudi sami odločili o temeljnih pisateljskih, kulturnih in političnih vprašanjih? Iz mednarodnega dopisovanja je bilo videti, da skuša angleški center blažilno vplivati na francoske predloge — toliko previdneje se je bilo torej treba obnašati v spolitizirani areni literature. Vendar so se prav z. besedami Izidorja Cankarja na tej 10. seji opredelili slovenski člani, medtem ko sta se zagrebški in beograjski klub opredelila za »nevtralnost«. Tajnik, Zagrebčan Andrassy, je že 19. aprila 1933 pisal Steletu, da se Nemci na vabilo ne odzivajo in da je najavljena intervencija palestinskega kiuba zaradi preganjanja židovskih piscev in Židov sploh. Andrassy se je skušal postaviti na nekakšno odprto stališče, ki naj bi temeljnim programskim opredelitvam najbolj ustrezalo. Menil je, da ne gre priznavati politično vsiljenih vodstev in organizacij, toda obenem je opomnil, da je potem treba iz istih razlogov kot Nemce zavrniti tudi Italijane in Madžare; izključitev Nemcev s kongresa pa bi tudi pomenila, da PEN zapira vrata morebitnemu kasnejšemu članstvu ruske organizacije. Po njegovem mnenju se v teh vprašanjih politične represije nad kulturo »levica dotika desnice, kar je tudi naravno.«. Andrassy se je obenem strinjal, da ob vabilih nemškimi izključenim pisateljem ne smejo na široko odpreti vrata vsem mogočim disidentom. Vidaković je iz Beograda pisal Steletu 21. aprila 1933, da je treba omenjenemu Radoju odgovoriti ostro in odklonilno, ker se za njim skrivajo nemške želje, in ker je tudi sam tako »stari reaktionar«. Thomasa Manna je mogoče formalno pokriti tako, da ga v svojo delegacijo uvrsti londonski PEN. V tem času, ko je potekalo napeto izjasnjevanje, je Herman Ould pisal Izidorju Cankarju (6. marca 1933 kot odgovor na Cankarjev dopis z 20. februarja), da »if Europe has not gone up in smoke before Max, we shall

probably have a splendid time». Prav v tem času je bil v Londonu na obisku nemški minister von Papen, ki se je opravičeval za nacistična grozodejstva, češ da se brez muje še čevelj ne obuje in brez nasilja pač ni mogoče izvesti revolucije, kakršno predstavlja nacizem. Vse to je ne le za Hermana Oulda že dišalo po prihodnjem svetovnem spopadu. Tudi zato je bila odločitev o statusu nemškega PEN kluba na kongresu in odločitev o sprejemanju ali nesprijemanju predloženih resolucij pomembna, saj je bila signal o odločitvi liberalno usmerjenih pisateljev.

Izidor Cankar je zapustil o tem odločanju v zapisniku 10. seje 30. aprila 1933 naslednjo jasno sled: »Cankar misli, da bi u radu kongresa trebali donijeti resoluciju, kojom se osudjuje hitlerizam i fašizam, kao i predvideti potrebu rješavanja nesporazuma među P.E.N. klubovima, koje je imao rješavati izvršni odbor. Pita se samo, jeli je eksekutiva u sadašnjem svom stavu dorasla toj zadaći. Nacrt resolucije na drugu točku glasi po prilici ovako. . . ». Cankar se je seveda opredelil v imenu slovenskega PEN kluba, in ne le v lastnem. Drugi Cankarjev predlog, povsem njegov in diplomatsko značilen, je resolucija o reševanju medsebojnih sporov, ki je bila aktualna tudi še po kongresu, saj je vodstvo PEN klubov Cankarja naknadno prosilo za besedilo. Cankar je predlagal, da se spor med klubi najprej rešuje s poskusi za medsebojni sporazum. Če po osmih mesecih do sporazma ne pride, prevzame arbitražo med kluboma oz. klubi v sporu eksekutivni odbor. Če se sprte stranke s to arbitražo ali že prej neposredno sporazumejo, pa svojega sporazuma ne morejo praktično uveljaviti zaradi političnega stanja oz. vladnih stališč pri sebi doma, se na tiste vlade neposredno obrne eksekutivni odbor. Navidez formalni postopkovni predlog je Cankar oblikoval tako, da je zahteval neposredno politizacijo v delovanju PEN klubov, mednarodno protestiranje pri posamičnih vladah. Zdi se, da je njegovo nezaupanje v reševalno spretnost eksekutive pogojevalo tudi prepričanje, da izvršni odbor brez posebne resolucijske podpore in zahteve sam nikdar ne bi prestopil praga akademskega ukvarjanja s problemi, in da vodilne evropske organizacije ne morejo povsem stopiti iz kroga zavezanosti politikam svojih vlad.

Na tem mestu je treba povedati, da so bile pri nas poleg ilegalne komunistične leveice za tako jasno opredelitev do nacizma dejansko sposobne le neodvisne skupine, h katerim je treba šteti zlasti slovensko napredno inteligenco in posebej umetnike. Če si ogledamo tedanje vodilno slovensko politično časopisje, je vidno, da je odnos do nacizma posredovan skozi lastne partijske interese, in zato pogosto ambivalenten. Marsikaj se jim zdi sprejemljivo, marsikaj kažejo v luči trenutne pretiranosti, predvsem pa se ukvarjajo z mislijo, kako bi senco tega novega oblastnega bavbava vrgli na politične nasprotnike. Zato je slovenski tisk tudi ob poročanju z dubrovniškega kongresa pokazal različne barve — razen kadar so poročila pisali penovci sami. Tako je Slovenski narod, očitno v tavčarjanski tradiciji, 3. aprila 1933 ob nasilju politične policije v Nemčiji poročal pod naslovom Boljševiške metode v Nemčiji in polemiziral s Slovincem, ki naj bi bil prinašal iz Berlina za Hitlerja ugodna poročila in komentarje. Že za prvi maj pa mu je bilo dovolj simpatično, da je bila v Nemčiji proslava nekđaj delavskega praznika

uvod v maj veselja, namesto v maj razredne borbe. Poročal je o velikem zažigu nemške kulture 10. maja, obenem pa ob prihodu vestfalskih slovenskih izseljenskih delavcev ugotovil, da so ti pripotovali v Slovenijo na obisk — navdušeni za Hitlerja, ki je v produkcijo in državo uvedel red, delavcem pa omogočil boljše življenje. Jutro je o nasilju v Nemčiji poročalo dokaj odklonilno, vendar je ob poročilu o procesu proti »asfaltni književnosti« omililo kritični komentar zoper barbarstvo z mehkim vzdihom: ko bi vsaj izločali le marksistično propagando, bi bilo nacizem še mogoče sprejeti in razumeti. Po zažiganju knjig je komentar z naslovom *Grmada v Berlinu politično omilitev prejšnjega dopolnil še v moralni smeri: naj zažigajo le spolno in opolzko literaturo*. Ob poročilu o kulturnih spremembah v Nemčiji, ki omenja tudi prevrat v berlinskem PEN, je ponovno rečeno, da je šlo vse to v Sovjetski Rusiji še brutalneje. V tem kontekstu seveda ta primerjava ne zveni le kot obvezna obsodba Sovjetov, ampak kot opravičevanje nacistov. Slovenec, ki je bil že tedaj deležen največ očitkov, da simpatizira z nacizmom, je res že 3. aprila 1933 zapisal, da nasprotuje Hitlerjevimi metodam proti Židom, in obenem ugotovil, da so Židje tudi pri nas prisotna nevarnost. Naša metoda zoper židovsko nevarnost pa mora biti boljša in izvirno slovenska — premagali jih bomo z lastno podjetnostjo in ne s pogromi. Vendar je prav obširno poročanje z dubrovniškega kongresa znak, da ob želji po »antisemitizmu finih metod« v katoliškem taboru že obstaja krepka antifašistična in protinacistična struja, tudi poleg krščansko-socialistične skupine. Za razmere tistega trenutka pa je vendar najbolj značilen komentar 11. maja 1933 o fašizmu kot bolezenskem pojavu: »Nositelj fašizmov je nacionalizem, ki ni drugega kakor liberalizem precepljen na narodni kolektiv.« Skratka, tudi ob nastopu nacizma na oblast, ki ga spremlja vidno nasilje, kasneje skrito tudi zaradi skupnega interesa svetovnih političnih sil, da nič ne vedo in ničesar ne vidijo, se v slovenskem tisku kažejo znaki nove diferenciacije. Kažejo se meje, ki bodo odpravile svetovnonazorsko ločevanje na politično katolištvo, liberalizem in komunizem v korist daljnosežnejših nestranskih usmeritev v neodvisno politiko nacionalne osvoboditve in protifašizma. Komunistična stranka je bila edina, ki je (ne brez težav) znala ujeti ta novi veter v svoja jadra, ni pa bila edina skupina, ki je nastanku osvobodilne in protifašistične zveze (»nacionalni koncentraciji«) botrovala in ji pripravljala pot.

Dubrovniški kongres je komajda potekal po programu. Spor o nemški udeležbi in razprava o sprejemanju resolucij zoper nasilje nad kulturo in kulturniki — to je preglasilo vse predvidene dejavnosti. V teh protislovjih je bila gotovo vpletena tudi vloga gostiteljev, ne nazadnje tudi zakulisna dejavnost slovenskih delegatov in Cankarja med njimi. Vprašanje pa je, ali nam bo kdaj mogoče zakulisje tudi razkriti. Kar je nedvomno, je v jasnosti že tedaj izpričano.

Kongresa v Dubrovniku se je udeležilo okrog 350 književnikov iz blizu 30 penklubovskih centrov; to sicer ni bila najštevilnejša udeležba. Kot slovenske udeležence navaja Filip Kalan 15 od 27 članov, in sicer: Izidorja Cankarja, Franceta Steleta, Frana Albrehta, Božidarja Borka, Frana Saleškega Finžgarja, Alojza Gradnika, Slavka Gruma, Franceta

Koblarja, Ferda Kozaka, Stanka Lebna, Mirka Pretnarja, Toneta Seliškarja, Josipa Vidmarja, Antona Vodnika in Otona Župančiča. Kalanova navedba je nedvomno napačna v primeru Slavka Gruma, ki se je za Dubrovnik sicer prijavil, pa (kot priča korespondenca v Steletovem arhivu) ni uspel dobiti dopusta. Poleg tega sta se kongresa iz mladega PEN udeležila France Vodnik in Alfonz Gspan. O udeležbi mladega PEN je bilo tudi nekaj javne polemike in klubskega razburjenja, ker si je skupina mladih lastila pravico, da svojega zastopnika imenuje sama (o tem je bil 22. maja 1933 v Slovincu objavljen tudi javni protest). Resnejši zaplet glede udeležbe je nastopil, ko je spomladi 1933 Oton Župančič odstopil s položaja predsednika slovenskega kluba in se zahvalil tudi za članstvo. Njegov odstop je povzročila ostra kritika članka Adamič in slovenstvo, pri kateri so bili udeleženi tudi člani PEN kluba, mladi PEN pa je resolucijsko ostro protestiral proti domnevni anacionalni poziciji predsednika. Sodeč po ohranjeni korespondenci se je nad Župančičevim stališčem prijateljsko neprizanesljivo razburil tudi Lojz Kraigher in mu je pisal ostro pisanje (o tem poroča Izidorju v pismu 14. aprila 1933, medtem ko mu 23. aprila dodaja, da upa, da je Izidor sprejel predsedništvo kluba). O krizi ljubljanskega PEN so se razpisali tudi časopisi, na seji pripravljalnega odbora 30. aprila 1933 v Zagrebu pa so slovenskim delegatom pod 27. točko dnevnega reda zastavili tudi vprašanje o Župančičevem odstopu in izstopu. Nato so sklenili Župančiča zaprositi zaradi njegovega izjemnega mednarodnega ugleda, da bi ostal vsaj član pripravljalnega odbora. Končno se je z raznimi posredovanji stvar uredila tako, da so Župančiča izvolili za častnega člana slovenskega kluba, kongresa v Dubrovniku pa se je udeležil, ker so poskrbeli, da je iz slovenske delegacije izpadel njegov najbolj žaljivi kritik Rajko Ložar, član mladega PEN kluba (njegovo kritiko Župančiča si lahko ogledamo v Domu in svetu št. 7—8, 1932). In končno je bila udeležba onemogočena tudi Francetu Bevku, ki mu italijanske oblasti kljub Marinettijevemu posredovanju niso pravočasno izdale potnega lista.

Priprave Slovencev za kongres, ki jih je v zadnjem delu kot predsednik tudi formalno prevzel Izidor Cankar (prej podpredsednik), so bile zgledne. Poleg sodelovanja pri skupnih pripravah so izdali tri posebne publikacije: *Blätter aus der slowenischen Lyrik* v prevodu Lily Novy, *Slovenische Erzähler* v prevodu Glavarja in vodič *La Slovenie*, ki ga je sestavil France Stele. V *Echo de Belgrade* in *South Slavs Herald*, so prispevali prigodne članke o slovenski deželi, tisku in knjigi, slovenskem narodu in podobno. Sodeč po besedilih v Steletovem arhivu, so pripravljali tudi poročilo o položaju Slovencev pod italijanskim fašizmom, ni pa mogoče sklepati, ali so ga in kako uporabili na kongresu. Zaradi tako kvalitetne priprave, zlasti zaradi treh samostojnih publikacij (Lily Novy je zavrnila predlog o skupni izdaji jugoslovanske lirike) je prišlo tudi do časopisne polemike. Politika je 16. junija 1933 protestirala, da so bili Slovenci na kongresu bolj predstavljeni od Zagreba in Beograda, ki sta imela skupno le tri knjižice. Poleg tega je Jutro napačno obvestilo bralce, da je izšla jugoslovanska kongresna antologija brez slovenske poezije. Odgovori na te proteste in napačne informacije so

izšli nato v Sloveniji 23. junija 1933. Besedilo se pravilno končuje takole: »Resnici na ljubo pa je treba povedati to-le: Slovenci smo na dubrovniški kongres prišli še najbolj pripravljeni in smo po knjigah, ki so nalašč za kongres izšle, gostom po resnici in pravici pokazali ono, kar smo, to je resnično stanje.« Slovenski PEN klub je tudi kongres izrazil za manifestiranje svoje slovenske orientacije, ne glede na različna zadržanja slovenskih strank v tem obdobju diktature in njenih unitarističnih pritiskov.

Tudi sicer so tedaj pogosto navajali prav odnose med tremi jugoslovanskimi PEN klubi kot zgled samostojnosti v mednacionalnih kulturnih odnosih in kot hkraten zgled boljših možnosti za kvalitetno sodelovanje, ki prav iz samostojnosti šele izhajajo. Podlaga za tako poudarjanje penovstva je bila seveda sočasno potekajoči boj za afirmacijo slovenskega naroda, jezika in kulture. Tega boja so se penovci udeleževali v prvih vrstah, dokumentov in dokazov za to je obilo. Prav v letu 1933 so morali otroci izrezati iz čitank Ivana Cankarja Mojo domovino in ob tem, po pričevanju Franca Terseglava v pismu Izidorju Cankarju, tudi jokali. Med kongresom je Izidor prejel v Dubrovnik Ramovševo pismo, ki spodbuja k hitri akciji za slovenščino v šolah. V odnosih med jugoslovanskimi klubi se je slovensko kulturno vprašanje zaostriло posebej na medklubskem sestanku na Bledu 18. maja 1935. Na tem sestanku se je najprej zaključno sestal pripravljalni odbor dubrovniškega kongresa — dve leti je namreč trajalo, da so pod pritiskom dolgov lahko napravili končno bilanco, ob stalnih vzdihovanjih nerazrešenega blagajnika in za dolgove nič krivega Josipa Vidmarja. Medklubski sestanek, ki je sledil, pa je vodil Izidor Cankar. Referat za slovenske učne knjige je podal Ferdo Kozak, v razpravi pa so sodelovali skoraj vsi prisotni. Delegati beograjskega centra niso hoteli podpisati skupne izjave v podporo slovenskim učnim knjigam, Izidor Cankar pa je zato predložil kompromisno rešitev, da bi vsaj nekaj dosegli: izrazi naj se le splošna želja namesto resolucije. Beograd niti na to ni hotel pristati. V Steletovem arhivu je ohranjen zapisnikarjev list o poteku seje z navedbo govorcev in njihovega izjasnjevanja.

O poteku dubrovniškega kongresa lahko sklepamo predvsem po poročilih v tisku, saj predvideni program ni bil izpeljan in je šla razprava po lastni poti. O kongresu so poročale slovenske revije, in ta poročila izpod peres udeležencev so glede vtisov najbolj zanesljiva (Stele v Domu in svetu, Gspan v Ljubljanskem zvonu in Ferdo Kozak v Sodobnosti). Rekonstrukcija poteka pa se da napraviti iz poročil v Jutru in Slovencu, ki sta najpopolneje poročala. Zapis v Jutru so verjetno Borkovi, podpisan pa je le komentatorski epilog 4. junija 1933.

Stele je v Domu in svetu št. 5 — 1933 (XI. kongres PEN klubov) stvarno poročal o predvidenem programu in o sencah časa, ki so ga speljale na druga pota. Predstavil je osebnost novega predsednika Wellsa, priobčil njegov govor, navedel besedila sprejetih resolucij in dodal lastni komentar. Pri resolucijah (splošnejši ameriški in konkretnjeji, ki jo je vnaprej podprl tudi slovenski center) navaja tudi del besedila, ki je končno izpadel, predstavljal pa je najkonkretnjšo obsodbo nacističnih protikulturnih dejanj. Zanj in za vse udeležence in poročevalce je bil

ključni dogodek, ko je dal predsedujoči Wells besedo Ernstu Tollerju, Nemci pa so iz protesta zapustili dvorano in kasneje tudi kongres. Obrat v delovanju klubov, ki je obenem tudi obrat v delovanju slovenskih penovcev, je takole označil: »Lepo je namreč načelo miroljubnosti, toda kdo se danes v dejanju zmeni za še tako idealna gesla, ako tisti, ki jih prograša, nima moči, da jih s silo uveljavi. Idealno je načelo, da je PEN klub izven in nad vsako vsakdanjo strankarsko ali državno politiko, če pa je tako državna kakor strankarska politika nasilna in dan za dnevno brezobzirneje gazi osnovni PEN klubovski princip duhovne svobode. In nazadnje, ali se je sploh mogoče kakor v teoriji tudi v življenju izogniti politiki in jo s preziranjem napraviti neškodljivo?«

Zavest o nujnosti politizacije na neodvisni osnovi boja za svobodo duha in razumnikov je povsem sorodno izrazil tudi Gspan v Ljubljanskem zvonu (št. 7—8, 1933) v članku Po dubrovniškem kongresu PEN klubov: »Penovce, ljudi od peresa, je v prvih letih sodelovanja v londonski mednarodni organizaciji književnikov, ki jo je iz človekoljubnih nagibov ustanovila ga. Dawson Scottova, vezala le družabna skupnost, kakršno goje po angleških klubih, izmenjava misli o literarnih zadevah, propaganda dobre knjige, osebni stiki in boljše medsebojno spoznavanje in pa prav širok in ohlapen okvir organizacijskega statuta. Izogibali so se obravnavi političnih vprašanj, ker so sodili, da je v kakršnikoli opredelitvi takšne zveze že kal njenega razpada. Kljub temu pa so dogodki zadnjih let, zlasti pa kongres, ki se je vršil letos v Dubrovniku, pokazali prav nasprotno. Bolj in bolj je sililo na dan, da mora tudi zveza književnikov zavzemati lastna stališča do vsega, kar zaobjemlje pojem 'celotnost življenja'. Tako je prišlo, da se je le moral PEN-klub, če je hotel dokazati resnični smisel obstoja, nujno spoprijeti z vprašanji, ki so vsaj po končnih posledicah prav za prav politicum. In v tem, ali bodo člani te široko razpredene organizacije spoznali, da ne morejo ostati le družabni klub, mimo katerega se gnetejo najokrutnejše resničnosti ter dvomi v vse, kar je imel kulturni človek do danes za pozitiven in trajen uspeh svojega tisočletnega prizadevanja, v tem, ali se bodo književniki odločili za skupno obsodbo rebarbarizacije sveta ter izkoristili svoj avtoritativni vpliv, je bilo bitno vprašanje te zveze.«

Sicer pa je Gspan v bolj poetičnem opisu pokrajine kot ključni dogodek navedel uprizoritev Dubravke kot pravo himno svobodi; kongres je po tej plati pomenil tudi zgodovinsko podlago nastanku dubrovniških poletnih iger in njihovega dramskega programa. Vsebinsko kongresa Gspan opisuje kot spopad med svetovno človeškim in patriotsko nacionalističnim načelom. Splošna ameriška resolucija in konkretnjša obsodba večih klubov, ki jo je predložil belgijski delegat Lyr, sta sprožili razpravo o politizaciji PEN kluba. Da bi bil volk sit in koza cela, so se Francozi in Nemci dogovorili za splošni kompromis, ki pa naj bi ga sprejeli brez razprave. S tem ni soglašal Wells in dal možnost Ouldu, da zastavi vprašanji nemški delegaciji: ali je nemški PEN protestiral proti zažigu knjig, ali je izključil lastne člane zaradi političnega prepričanja? Brez odgovora na ti dve vprašanji je prišel na vrsto tudi Tollerjev nastop, ki je sprožil odhod nemških delegatov. Gspan sklepa

v upanju, da se bo tudi PEN še naprej zavzemal za vse ponižane in razžaljene, in se zato ukvarjal s politiko, »dokler bo politika zatirala duha, človeka in narode, realno osnovo za obstanek.«.

V Sodobnosti nastopa dubrovniški kongres v 7. številki leta 1933, in sicer že v uvodnem besedilu Dubrovniški sen Ferda Kozaka, nato pa v isti številki tudi kot odmev, ki ga je poslal avstrijski proletarski pisatelj Sonka zoper pasivnost avstrijske delegacije ob nacističnem barbarstvu. Ferdo Kozak skuša prodreti v ozadje dogajanj ob kongresu in na njem. Najprej ugotavlja, kako se je lik književnika od nekdanjega povojnega boema prelevil v sodobnega intelektualnega pisca-analitika. Zelo kritičen je bil tudi do slavnostnega oznamovanja dubrovniškega kongresa, ki je služilo gospodi za razkazovanje. Posebej mu je simpatičen Wells, ker je preprečil Francozom, da bi bili kongresu vsilili kompromisno rešitev, in uveljavil angleška vprašanja, ki so bila radikalnejša od resolucij. Iz Tollerjevega nastopa je izluščil dve misli: »Zahtevamo svobodo duha za vse, ne oziraje se na levo ali na desno!« in »Zrak okoli nas je od dne do dne tanjši. Človeški duh je danes osamljen, zmeraj gostejša tema se zgrinja okrog nas.«. Prav zato tudi v revialnem zapisu ni mogel preslišati očitka, ki ga je bil »od premnogih strani deležen slovenski Pen klub zaradi svojega ravnanja na kongresu«. Po njegovem stališču, ki je hkratno s stališči drugih slovenskih penovcev, gostitelj ne more biti nevtralen, kadar gre za načelna vprašanja. »Treba je podčrtati le to, da to pot ni zborovala v Dubrovniku nikaka uradna mednarodna bratovščina, pač pa da je šlo za principiелne stvari nazora, za pojmovanje sveta in da mora to vsak resničen človek manifestirati povsod in pri vsaki priliki, sicer je vse njegovo delo le polovičarstvo. Glasovanje slovenskega centra ni bilo političen ali formalen akt, pač pa spontana manifestacija ideje, katere ne bi mogli zavreti nobeni oziri, saj je šlo pri tem za osebno vrednost in za pravice najsvetejšega, kar človek poseduje, za njega brezkompromisno, nedotakljivo vero.« Revialni zapisi kažejo različne poglede na potek kongresa, različne ocene Wellsa kot nove vodilne osebnosti, celo različna videnja vloge PEN kluba — toda v osnovi so si vsi enotni o vlogi umetnika in razumnika v sodobnem svetu, v areni življenja. Nasprotovanje barbarskemu času jih povezuje, to je dejanski skupni nazor — bojeviti zagovor pravic in svoboščin človeškega duha, kulture in intelekta. Poročanje v časopisih je bilo dovolj obširno in daje dogajanjem ustrezen pomen, omogoča pa tudi kronološki pregled dogajanja. To velja zlasti za Jutro in Slovenca. Jutro je 27. in 28. maja obširno poročalo s kraja samega. V opisu je zaznavna tudi kritika postopkov slovenskega kluba »V najbolj delikatnem položaju je jugoslovanska delegacija, ker mora biti kot domačin napram vsem gostom enako ljubezniva in v vseh sporih nevtralna. Zato je izzvalo mnogo začudenja in komentarjev, ko se je dopoldne izvedelo, da je del jugoslovenskih Penklubov (Ljubljana) podpisal ostro francosko resolucijo, dočim je drugi del (Beograd in Zagreb) podpis odklonil.«. Kasneje v istem članku je opisano tudi javno distanciranje, ki ga je na kongresu uprizoril beograjski delegat Stefanović. »Dejal je namreč da resolucije 16 centrov sploh ni prebral, čeprav je rečeno, da jo je podpisala tudi jugoslovanska delegacija. Na njegove

besede je takoj repliciral ljubljanski delegat dr. Izidor Cankar, ki je pojasnil, da je bil Stefanović zaposlen v nekem drugem odboru baš v hipu, ko je bila ta resolucija predložena jugoslovanskim PEN klubom v podpis, ki jo je zato podpisal v imenu ljubljanskega centra. Dejstvo je, da je slovenski center resolucijo zavestno podpisal, druga dva pa sta se podpisu zavestno izognila; Cankar je s tem pojasnilom skušal omogočiti, da se tudi druga dva še izrečeta v prid resoluciji, in preprečiti težave, ki bi lahko izhajale iz drugačne in samostojne odločitve slovenskega centra v mednarodnem političnem vprašanju.

Zaključno informacijo v Jutru je Božidar Borko nedvomno sestavil sam, saj je v Kulturnem pregledu 4. junija 1933 test Epilog dubrovniškemu kongresu tudi podpisal. Priložene so tudi anekdotične Drobne beležke z velikega kongresa in razgovora z Elizabeto Bagrjano in Jonom San-Giorgiujem. Borkov epilog ni posebej naklonjen tistemu, do česar je na kongresu prišlo, posebej pa je skeptičen do pomena take dejavnosti nasploh: »Dubrovniški kongres je bil v dolgi vrsti mednarodnih kongresov vseh vrst, ki so skušali po svetovni vojni zblížiti narode, prav tako epizoden kakor vsi kongresi specialistov in vsi sestanki propagatorjev lepih programov. Udeleženci ga niso zapuščali s silnejšo vero, kot so jo imeli prej v srcih; vzlic vsemu hrupu ni bilo nikjer prave plamenice, ki bi pri nji posameznik lahko prižgal skromno romarsko svečo svojega upa v boljšo bodočnost narodov.« Ob tem je Borko obžaloval tudi slabo organiziranost Slovanov in s tem nakazal svoje, tudi v drugih besedilih iz tega časa izpričano zapozneno panslavistično prepričanje. Njegova skepsa o pomenu kongresa je upravičena; toda konkretni uspeh v boju z nacizmom tudi ni mogel biti njegov namen. Kongres pa nas lahko zanima še danes kot signal in indic o politizaciji in angažiranju svobodomiselne inteligence in ustvarjalcev, kot način ustvarjanja širšega antifašističnega in antinacističnega javnega mnenja, kot zavračanje partnerskih in prestižnih kompromisov in trgovin in kot poziv k načelnemu stališču in ravnanju.

Slovenec je že v napovedi kongresa 25. 5. posebej poudaril zglednost odnosov med tremi jugoslovanskimi samostojnimi nacionalnimi klubi. V poročanju 27. 28. in 30. maja je podčrtal nastop Izidorja Cankarja kot zavrnitev Stefanovića in njegov poslovilni govor na koncu v imenu vseh gostiteljev. Tega sklepnega govora drugi časniki sploh ne omenjajo. Tudi v juniju je Slovenec še prinašal novice in komentarje s kongresa, posebno pozornost pa je namenil obisku kongresnih delegatov v Ljubljani. Tu je bila na obisku tudi angleška delegacija (Dawson-Scottova, Ould, Lynch), ki jo je Izidor Cankar pogostil z večerjo. V zapuščini Izidorja Cankarja je ohranjen tudi menu z 31. maja 1933 s podpisi jedcev in pivcev. Tudi aktivnosti slovenskega kluba so bile še nekaj časa vezane na kongres. Tako je nemški PEN klub (podpisan Hans Martin Elster) poslal Steletu zahvalo za poslane fotografije s kongresa in dodal protest zoper preganjanje nemščine v Banatu, kar naj bi Slovenci še posebej dobro razumeli, saj se sami bore za svoje manjšinske pravice, in naj bi zato protestirali v korist nemške manjšine v Banatu.

Skušal sem prikazati vlogo Izidorja Cankarja in slovenskega PEN kluba pri razvoju akademske liberalne pozicije v bojevito antifašistič-

no; pri tem sem verjetno Cankarjev pomen poudaril celo manj, kot omogočajo nekatere tedanje ocene (Gspan npr. pravi v omenjenem tekstu v Ljubljanskem zvonu, da je najostrejša resolucija »nastala na pobudo Izidorja Cankarja« in so jo nato podpisale delegacije 11 centrov). Prikaz naj bi ob orisu Cankarjeve vloge vendarle predvsem opozoril, da pri presojanju zgodovinskih procesov in vloge posameznikov v njih ne smemo biti pod vtisom strankarske ali svetovnonazorske pripadnosti posameznikov in skupin. To še posebej velja za raziskovanje ustvarjalnih in razumniških skupin in organizacij, ki se pogosto opredeljujejo samosvoje in neodvisno, z duhovitostjo, spretnostjo, skepto in distanco. Prav ironija in distanca omogočata sodobnemu intelektualcu še danes, da si v razprtijah ohrani neodvisno pozicijo sredi totalitarnega stoletja.

Nekaj pripomb

France
Vodnik

Prireditelji pričujočega simpozija vsekakor zaslužijo pohvalo. Take prireditve so pomembne že zato, ker nas približe seznanjajo z življenjem in delom vidnejših ustvarjalcev naše kulture in izraziteje osvetlujejo njihovo celotno podobo. Posebno velja to v primerih, ko gre, če že ne za prezrte, pa vsaj za enostransko prikazane osebnosti. Ena takih osebnosti je nedvomno tudi Izidor Cankar. Iz dvodnevne programa, ki ga imam pred seboj, je razvidno, da so skušali prireditelji zajeti posamezna področja njegove ustvarjalnosti čim širše, čeprav bi se kajpada našlo še kakšno področje, ki v tem programu še ni upoštevano. To so pokazala že današnja kvalitetna predavanja, ki so osvetlila zlasti Cankarjevo delo in pomen kot utemeljitelja slovenske umetnostne zgodovine in kot osnovatelja sistematike stila. Kajpada so na tem področju možni tudi drugačni prijemi. Neovrgljivo pa je spoznanje, da stil ni samo estetska kategorija, ampak pomeni slej ko prej izraz celotne življenjske usmerjenosti neke dobe oziroma posameznikov, ki ustvarjajo v njenem okviru.

Vendar tu ne mislim razpravljati o posameznih prispevkih na tem simpoziju. Ob tej priložnosti bi rad povedal dve, tri stvari, ki se mi zde pomembne v zvezi z Izidorjem Cankarjem. Bil je predvsem velik ljubitelj in oznanjevalec lepote. Slej ko prej je zagovarjal avtonomijo umetnosti in se tako bojeval zlasti zoper tradicionalno moralistično vzgojno presojanje umetniških del. V tem pogledu je značilen spor med njim in Alešem Ušeničnikom. Ta nikakor ni mogel razumeti, da pojem avtonomija umetnosti ni isto kot pojem absolutna umetnost. Cankar seveda ni zagovarjal umetnosti »onstran dobrega in zlega« ali tako imenovanega larpurlartizma. A minila so leta in leta, preden se je tudi Ušeničnik dokopal do tega spoznanja. Značilno pa je, da je Ivan Prijatelj že leta 1917, ko je Ivan Grafenauer objavil v Domu in svetu razpravo z naslovom Jeranov problem, upravičeno oponesel uredniku, češ čemu pišete o Jeranovem problemu, to je pedagoško moralnem